

Audio–guide szövegek a Magyar Zsidó Múzeumban

1. Sírkő

A lépcsőfeljáróban látható sírkő a múzeum legrégebbi darabja. Az időszámításunk szerinti harmadik században készült sírkő a 19. század utolsó évtizedében került elő a Duna esztergomi szakaszán. Megtalálása után az esztergomi érseki palota udvarára került több más ókori emlékekkel együtt. A kő annak a korszaknak az emlékét őrzi, amikor Magyarország Dunától nyugatra eső területei Pannónia provincia néven a Római Birodalomhoz tartoztak.

A puha mészkőből faragott kő felirata szerint Juda apának és Kassia anyának állít emléket. A görög nyelvű felirat nevei, és a felirat fölött látható menóra motívum arra utalnak, hogy a síremlék zsidó halottak emlékét őrzi, akik a harmadik században Pannónia provincia egyik kolóniájának területén éltek. A menóra motívum a jeruzsálemi Szentély nagy arany menórájára emlékeztet. A Szentélyt Titus seregei időszámításunk szerint 70-ben lerombolták, s a berendezési tárgyakat – köztük a menórát – Rómába hurcolták. Jeruzsálemet elfoglalták, s a zsidó nép ezek után szétszóródott a római és a szomszédos perzsa birodalom területén. A közösségek mindenhol őrizték a közös eredet, s a közös kultusz emlékeit. Ekkor lett a legelterjedtebb zsidó szimbólum a menóra, melyet számos katakomba, zsinagóga-mozaik és sírkő ábrázolásai között megtalálunk. A csak majd évszázadokkal később lezárt Talmud szövege szerint a menóra lángjai a középső láng felé hajolnak. Sírkövünk ábrázolása még nem ezt a gyakorlatot követi, hanem a lángok éppen ellenkezően, széttartóan égnak.

A Magyar Zsidó Múzeum 1931-ben költözött jelenlegi épületébe. A költözés és az új kiállítás berendezése mellett ekkor vették először számba, hogy milyen tárgyakat szeretnének megszerezni ahhoz, hogy hitelesen mutathassák be a magyarországi zsidó közösség történetét. Az esztergomi érsekség kertjében fekvő sírkő az egyik legfontosabb megszerzendő tárggyá vált, mint a magyarországi zsidó közösség első emlékeinek egyike. Az 1920-as 1930-as évek felerősödő antiszemita szövegei között visszatérő vád volt a zsidó közösség gyökértelensége. E vádak ellen a korabeli zsidó szellemi élet jelei különösen fontosnak érezték egy olyan tárgy megszerzését, amely azt bizonyította, hogy a Magyarország területén már jóval a magyar törzsek honfoglalása előtt is éltek zsidók.

A kő tulajdonosa az esztergomi érsek volt, aki érezve a zsidó közösség elszántságát, csak hosszas tárgyalások után, nagyon magas áron adta át a követ. Végül zsidó bárók, gyárosok és felsőházi képviselők közbenjárásának segítségével, további mecénások bevonásával sikerült előteremteni a kért cseretárgyakat: egy szepességi fa-stallumot, egy Maulbertsch képet és egy forrásokból nem egyértelműen meghatározható szobrot.

A harmadik századi zsidó sírkő 1933-ban került a gyűjteménybe, s azóta is része az állandó kiállításnak.

2. Tóravért

„Nincsen a zsidóságnak bambinója (...) de legszentebbje a tóra, ezt pólyázza, öltözteti, ennek van hétköznapi, ünnepi és van gyászruhája.” – írta a huszadik század elején a zsidó múzeum első munkatársainak egyike, a folklórkutató temesvári rabbi, Kohlbach Bertalan.

A Mózes öt könyvének héber szövegét, azaz a Tórát tartalmazó pergamentekercset a világ minden zsidó közösségében két farúdra tekercselik. A zsinagógai istentisztelet során minden héten felolvasnak egy-egy hosszabb-rövidebb szakaszt, a hetiszakaszt. A tóra pergamenje ennek megfelelően folyamatosan egyik rúdról a másikra kerül át. Szimhat Tórákor, a Tóra örömmünnepe, az éves felolvasási ciklus fordulóján a tekercset rituálisan visszatekerik.

Az európai askenázi közösségekben feltekert tekercset rögzítés után díszes tóráköpenybe bújtatják, majd ezen helyezik el a többi, jellemzően nemesfémből készült Tóradíszeket. Ezek használata, készítése nem előírás, pusztán a díszítő szándék és a tóratekercs megbecsülésének szimbólumai, s kialakulásuk az elmúlt néhány száz évre tehető. Időben legkésőbb, csak a tizenhatodik század vége felé alakultak ki a tóravértek vagy pajzsok. Kialakulásuk talán annak köszönhető, hogy a tóravérteken elhelyezett kis nyílásokba helyezett táblácskákon jelezték, hogy melyik hetiszakaszig van betekercselve a pergamen. A táblácskák ma már inkább csak díszek, és általában az aktuális ünnep neve olvasható rajtuk. A tóravértek formája, gyakran még ikonográfiai elemei is követi a többségi társadalomban megszokott formákat: a nemesi címerekre emlékeztető, baldachinos tóravért jellegzetes osztrák-magyar típus.

Az aranyozott ezüst tárgy hermelinfarkas mintájú, kettős kőtábla alakú címerpajzs, mely felett kétoldalt elkötött baldachin van. A baldachinon tizenhárom ágú nyitott korona, melynek pántját ékkövek díszítik. A pajzs közepén a tízparancsolat kettős kőtáblái a hajdani Szentély berendezésére utaló oltáron állnak, melynek díszítése angyalfejekből és növényekből áll. A kőtáblák felett csapolás nyoma jelez egy hiányzó koronát, mely szimbolikusan a tóra hatalmát lenne hivatott kifejezni.

A kőtáblák két oldalán jobbról Mózes, balról Áron féldomborművű alakja látszik a szokásos attribútumaikkal: Mózes a kőtáblákkal, jobb kezével érintve a táblákat és a szarvakkal, Áron pedig a főpapi mellvérttel és a füstölővel. A második parancsolat szigorú értelmezése miatt a judaizmus kultúrtörténetében az emberábrázolás tilalma enyhébben vagy szigorúbban, de folyamatosan jelen van. A tizennyolcadik századtól számos könyvcímlapon és tóravérten láthatjuk Mózes és Áron páros alakjait. Az itt kiállítottal majdnem teljesen azonos tóravértje volt a korabeli Magyarország legnagyobb zsidó közösségének, a pozsonyinak. Rabbijuk, a korszak egyik legtekintélyesebb rabbija, a Hatam Szóferként is ismert Schreiber Mózes volt. Ő egy 1810-ben kelt rabbinikus döntvényében úgy érvelt, hogy Mózes és Áron alakja megjelenhet tóravérten, mert ábrázolásuk annyira közismert, hogy senki sem tekintheti őket bálványimádás tárgyainak. Ugyanakkor megemlítette, hogy a saját otthonában lévő tárgyakon lévő figurális ábrázolások esetében úgy járt el, amint az mestereitől látta: a figurák orrából, vagy füléből egy kis darabot lecsípett, hogy ne legyenek 'teljes ábrázolások', s használatuk így már kétségen felül megengedett.

A Tóravértet a Dohány utcai zsinagógában használták, s az 1930-as években, letétként került a gyűjteménybe.

3. Jad

A tóratekerceset, a betűket a felolvasás során kézzel érinteni illetlenség. A középkorban még egy textildarabbal terítették le a pergament, amit sormutatóként is használtak; tóramutatók használatára a 16. századtól vannak adatok. Legelterjedtebb a kinyújtott mutatóujjú jobb kéz alak, melyet fémből, fából vagy csontból, napjainkban akár üvegből és műanyagokból is készítenek. A tárgy hagyományos elnevezése a héber kéz szó, azaz yad.

Európában a feudális tiltó rendelkezések miatt a zsidók általában ki voltak zárva a nemesfémekkel való munkából, így a zsidó szertartási tárgyakat is jellemzően nem zsidó mesterek készítették. Az óbudai közösség kivétel volt: itt speciális engedélyek birtokában működhetett néhány zsidó ötvös is, például Adler Fülöp, aki a feliratokkal díszített tóramutatót készített. A Zichy grófok birtokán megtelepedett óbudai zsidó közösség az ország – Pozsony után – második legnagyobb és legjelentősebb közössége volt. A zsidó közösségen belüli társadalmi életét a különféle jótékonyági vagy tanuló egyletek határozták meg. Ezekben részt venni, munkájukat anyagilag is segíteni elengedhetetlen volt a közösségen belüli érvényesüléshez. A zsinagógai istentiszteletek során használt tóradíszek és egyéb szertartási tárgyak is magánszemélyek vagy az egyesületek ajándékai voltak. Az ajándékozók neveit és az ajándékozás dátumát feltüntették a tárgyakon, így ezek történeti, családtörténeti, archontológiai kutatásokra is használhatóak.

A négyzetes szárú, három lapos kockával tagolt tóramutatót teljesen beborítják a feliratok. A három kockán olvasható felirat szerint a mutatót az óbudai „hevra menuho nehona” azaz léleküdv egylet vezetői készítették 1837-ben.

A mutató szárának négy oldalán a vezetők nevei is olvashatóak, melyek alapján a korabeli zsidó névadási gyakorlat ismeretében családjaik származási helyére is következtethetünk. Beer Boskovitz – vagy családja – minden bizonnyal a morvaországi Boskovice közösségéből, míg Koppel Vacener és Wolf Zsámbék más, kisebb magyarországi közösségekből érkezhetett.

A tárgyat először 1935-ben mutatták be a nagyközönségnek, az Iparművészeti Múzeum „Régi Buda és Pest iparművészete” című kiállításán.

A tóramutató az Óbudai Zsidó Múzeum gyűjteményéből letétként került a múzeumba 1945 után.

4. Rimonpár

A tóratekeres legrégebben kialakult díszei a tekercset tartó fa rudak végére helyezett rimonok. A rimon héberül gránátalmát jelent, ami ősi szimbóluma a termékenységnek, gazdagságnak, s átvitt értelemben a tórának is. Írott források már a 11. századtól utalnak rimonokra, de tárgyi emlékünknél csak jóval későbből van. A világon ma ismert második legkorábbi a Zsidó Múzeum gyűjteményében lévő, 1602-ből származó feliratot viselő rimonpár.

A vörösréz-ből készült rimonpár a tárgy eredeti elnevezésének megfelelően gömb alakú. Hengeres szárán két vésett levélindás gömb van, testén vésett gránátalmás díszítés aranyozás nyomaival. A tárgy jellegzetes terméke az oszmán–török rézművességnek, s feltehetően a szefárd zsidó kultúrkör terméke. A gömbök felső részén vésett donátorfelirat: „Cvi Hers, Dávid fia, 362 (1602) a kis időszámítás szerint.” A Cvi Hirs jellegzetes askenáz név, melyben a héber Cvi (azaz szarvas) nevet német megfelelőjével (Hirsch) kombinálták. A tárgy feltehetően olyan területen volt használatban, ahol a két nagy zsidó kultúrkör, szefárd és az askenáz érintkezett, illetve ahol mindkettővel kapcsolatban álltak. Askenáz eredetileg a német területeket jelentette a rabbinikus irodalomban, később a német eredetű jiddis nyelvet beszélő európai közösségeket nevezték askenáziáknak. A szefárdoknak a spanyol területeken letelepedett zsidókat nevezték, majd mizóután 1492-ben az ibériai félszigetről kiűzték a zsidókat, leszármazottaikat is szefárdoknak nevezik. A rimonpár szárán látható felirata szerint a tárgya a „szefárd hitközség, Pest” tulajdonában volt. Ez a felirat jóval későbbi, mint a másik, már említett felirat, a város névírás gyakorlatának ismeretében legkorábban a 18. század végén kerülhetett a tárgyra. Ekkor, a 18–19. század fordulóján jelentek meg a kialakuló pesti zsidó kolóniában szefárd bevándorlók, akik egy ideig külön imaházban, saját rítusaik szerint imádkoztak. A huszadik század elejére a szefárd közösség beolvadt az askenáz többségbe.

A rimonpárt Oser Albert, a pesti szefárd közösség vezetője ajándékozta a Zsidó Múzeumnak 1917-ben.

5. Rimon

A tóratekercs legrégebben kialakult díszei közé tartoznak a tekercset tartó fa rudak végére helyezett rimonok. A rimon héberül gránátalmát jelent, ami ősi szimbóluma a termékenységnek, gazdagságnak, s átvitt értelemben a tórának is. Írott források már a 11. századtól utalnak rimonokra, de tárgyi emlékünks csak jóval későbből van.

A rimonpárok időben később kialakult, az askenázi kultúrkörben elterjedt változata az építészeti elemeket felmutató, tornyos, emeletes forma.

A gazdag, barokk stílusú rimonok teste hatosztású, két emeletes, kupolás tornyot ábrázol. A emeleteken baldachinos fülkékben héber magyarázó feliratokkal ellátott öntött tárgyak vannak. Az apró tárgyak az ókori jeruzsálemi szentélyre utalnak. Az első emeleten a Szentély felszerelési tárgyait az arany menórát, a füstölő oltárt, a szent kenyerek asztalát, a rézmedencét, a akőtűblákat tartalmazó, arany fedelű ládát és egy olajoskorsót láthatunk. A második emeleten a szentélyben szolgálatot teljesítő főpapok ruházatának kellékei: a tizenkét törzs szimbolikus köveivel díszített főpapi mellvért, az efód, az arany fejdísz, a nadrág, a köntös, a főpapi öv, és a füstölő látható. A fülkék előtt kis erkélyek, a fülkéket elválasztó éleken pedig gazdagon díszített áttört ornamensek vannak. A tóradísz csúcsa vázában álló virágcsokor.

Mindkét rimonon hosszú láncon váltakozva három gránátalma és három csengettyű lóg, melyek ünnepélyes csilingelést biztosítanak a felöltöztetett tóratekercs mozgásakor. A csengettyűk között gránátalma és szőlőfürt alakú díszek váltakoznak, a tóra és Izrael népének szimbólumaiként.

A rimonpár Padovában készült a 18. század első felében. Hasonló rimonpárokat készítettek több észak-italiai városban, s több hasonló példány is ismert a világ jelentősebb judaika gyűjteményeiből.

A rimonpárt Lajta Béla építész keleti útja során vásárolta, majd 1910-ben az akkor megalapított Zsidó Múzeumnak ajándékozta.

6. Hajós tórákorona

Különleges, ritka megoldás a tórákoronával egybeépített rimonpár. A Tóra megkoronázása ősi hagyomány, már a babiloni diaszpóra időszakából vannak utalások arra, hogy a nők ékszereiket, egyéb díszeket helyezték el a tóra pergamenjét tartó fa rudak köré.

Az ezüstből készült ovális abroncskorona két, a tóratartó rudakra illeszthető része magasan felnyúló rimonpárt alkot. A kis oszlopocskákat három emeletnyi csengettyű veszi körbe, melyek a tóratekercs mozgásakor csilingelnek, fokozva az ünnepélyességet.

Valamennyi felekezet szertartási tárgyaira jellemző, hogy olyan koronákat ábrázolnak, amelyek a korszak uralkodói koronáira emlékeztetnek. A rimonok tetején látható koronák esetünkben az osztrák-magyar császári korona mintájára készültek, tetejükön kis kétfejű sasos emblémával.

A tárgyon feliratot nem láthatunk, csak az ötvöscéhekben követett fémjelzési gyakorlat alapján tudjuk, hogy Müller János Mihály, egy jónevű pesti ötvös készítette 1793 és 1797 között.

Müller János Mihály nem tartozott a zsidó közösséghez, a tárgyat megrendelésre, a megrendelő igényei és a saját mintakincse alapján készítette el. A tárgy kialakításánál feltehetően példának tekintette azt a tórákoronát, amely szinte teljesen azonos ezzel, és ötvöscéhbeli társa, Schwager János Mihály készítette mintegy tizenöt évvel korábban.

Mindkét tárgy az óbudai hevra kadisa, azaz temetkezési szentegylet használatára készült abban az időszakban, amikor Pest városába zsidók még csak ritkán, egyedi engedélyek birtokában léphettek be. Az óbudai közösség a földesúr Zichy család engedélyével lakhatott a településen. Az uradalom és a zsidó közösség közötti szerződésben engedélyezték egyebek mellett zsinagóga berendezését, a kóser élelmezéshez szükséges infrastruktúra kiépítését, és az egymás közötti jogviták esetére a saját, zsidó bíróság tartását is. A felirat nélküli tórákorona ennek a bírósági gyakorlatnak az emléke. A hitközség fennmaradt iratanyagából kiderül, hogy civakodásért és a bíróság megsértéséért Blau M.-et az óbudai közösség egy meghatározott súlyú ezüst tóraékszer készítésére ítélte. Mivel a szertartási tárgy ebben az esetben nem a készíttető és családja nevének és emlékének megőrzése céljával készült, az ítélet kitért arra is, hogy a tárgyon nem lehet felirat. Az elkészült tárgyon a felirat szokásos helyén, az abroncs alsó részén kettős gyöngysor között vésett palmettasor emlékeztet az óbudai zsidó bíróság súlyos ítéletére.

A tárgy az 1934-ben megnyitott Óbudai Zsidó Múzeum gyűjteményéhez tartozott, ahonnan 1945 után került jelenlegi helyére.

7. Tóraszekrény

A barokk tóraszekrény a köpcsényi – német nevén kittsee-i – zsinagóga berendezéséhez tartozott. A tóraszekrény a zsidó vallás legszentebb tárgyának, a tóratekercseknek a tárolására szolgál, és a hagyománynak megfelelően a zsinagógai tér Jeruzsálem, azaz kelet felé eső részén található. A tóratekercseket a szekrény felső részében állítva tárolták, az alsó részben egyéb szakrális tárgyakat őrizhettek.

A köpcsényi zsidó közösség a „seva kehillot”, hét község egyike volt. Ezek a mai Burgenland területén fekvő községek az Esterházy uradalomhoz tartoztak, és a hercegtől kapott privilégiumban foglaltak szerint építették ki a közösségeket. A 17. században, amikor a magyarországi városok többségében zsidók egyáltalán nem lakhattak, itt a hercegtől kapott területen házakat és zsinagógát építhettek; működtethették a zsidó élethez szükséges intézményeket: rituális fürdőt, iskolát, kóser mészérszéket és borkimérést. A közösség belügyeiben széleskörű autonómiát élveztek, a földesúr beleegezésével, de szabadon választhattak rabbist és elöljárókat. A hétközségben virágzó szellemi élet alakult ki. Hajjim ben Aser Ansel községi tanító és jegyző könyvmásolóként és illusztrátorként is ismert. Eddig azonosított huszonhét műve közül egy 1761-ben készült Jom Kippur Katan könyvecskéje a következő teremben, a 21. vitrinben látható.

A 18. századi köpcsényi tóraszekrényen – ellentétben például a hasonló korból fennmaradt lengyel tóraszekrényekkel – nincsenek jellegzetes zsidó szimbólumok és feliratok. Külső megjelenése a korszak művészi bútorművességének stílusát idézi. Lehetséges, hogy készítője a hercegi udvar számára dolgozó egyik asztalos volt, miként uradalmi mesterek dolgozhattak a zsinagóga építésénél is.

8. Parokhet

A tóraszekrény és a zsinagógai tér elválasztását díszes tóraszekrény függöny biztosítja. A tárgy héber neve, a parokhet először az első szentély leírásában tűnik fel, ahol a Szentek Szentjét és a templomteret választotta el. A Második Szentély függönyeit Josephus Flavius leírása szerint szüzek hímezték a Szentély szomszédságában.

A zsinagógák tóraszekrény függönyei a Szentélyre emlékeztetnek. A liturgia Jeruzsálemre, a Szentélyre emlékeztető részeinél a közösség kelet, Jeruzsálem, azaz a függöny felé fordulva imádkozik.

A legkorábbi fennmaradt tóraszekrény függönyök díszítése a bibliai Szentély építészeti részleteit idézi, és minden elemnek szimbolikus jelentése van. A kettős csavart oszlopok a Szentély előtti két oszlop, Jákin és Boáz megidézői. Az oszlopokra szőlőinda tekeredik, tetejükön vázában virágcsokor látható. A korona a királyok koronáira hasonlít, de a Tórával kapcsolatos tárgyakon a Tóra koronája kifejezésre emlékeztet. A Misna Pirké Avot fejezetében olvasunk a Tóra, a papság és a királyság koronájáról. A Tóra koronája keter tora kifejezés minden tórával kapcsolatos tárgy jellemző díszé írásban is és vizuálisan megjelenítve is. A korona mellett olvashatjuk a parokhet készíttetőinek nevét: Holitsch Zekil és neje, Bella. Az adományozás éve a két oszlop tetején álló váza mellett látható: a héber betűk számértéke az 5502-es zsinagógai évnek, azaz 1742-nek felel meg.

A parokhetnek jellegzetes, hét karélyos felső drapériája van. A drapéria hagyományos neve kaporet, mely elnevezés a hajdani tízparancsolat tábláit tartó láda aranyból öntött fedelére utal. A 18. századi kaporetok textilből készülnek, karélyaikban a Szentély egy-egy berendezési tárgyának hímzett képével. A héber olvasási iránynak megfelelően, jobbról balra haladva ezek a következők: Áron főpapi fejdíszé, a tizenkét áldozati kenyér asztala, egy rézedény, a tízparancsolat kőtáblái, a füstölő oltár, a nagy arany menóra és áron főpapi mellvértje, az efód. A kaporet két végén szárnyakat idéző díszek, kerubszárnyak láthatók. A bibliai szövegeket és azok zsidó kommentárjait ismerők számára ez Isten közvetlen jelenlétére utalt, hiszen a hagyomány szerint Isten szelleme a kerubszárnyak közül szól Izrael fiaihoz.

A gazdagon díszített tóraszekrény-függöny jellegzetes példánya a tizennyolcadik században közép-európában készült parokheteknek. Ezeket – a zsidó szertartási tárgyak többségétől eltérően – jobbára zsidó férfiak készítették gazdag házas párok megrendelésére.

A parokhet eredetileg az óbudai zsinagóga berendezéséhez tartozott. 1896-ban szerepelt azon a kiállításon, melyet a honfoglalás ezredik évfordulójára rendezett millenniumi ünnepségsorozat keretében rendeztek. A kiállításon a zsidó szertartási tárgyakat a többi felekezet kegytárgyai között mutatták be, ami ott és akkor a zsidó vallás elismerését, befogadását is jelentette.

A tóraszekrény függöny az Óbudai Zsidó Múzeum gyűjteményéből 1945 után került jelenlegi helyére.

9. Serleg

A hagyományos zsidó közösségi szertartások fontos része a kenyér és a bor megszentelése, a kiddus. Kiddus vezet be a családi ünnepeket csakúgy, mint a közösség közös lakomáit, megemlékezéseit. A kiddushoz a bort díszes serlegbe, kehelybe vagy akár egyszerű pohárba is önthetik, csak az áldásmondáshoz szükséges minimális bormennyiség meghatározott, a többi a használók igényei és lehetőségei szerint alakul.

A közösségi kiddusoknál használt serlegek jellemzően díszesek és drágák, hiszen az egész közösség parancsolatok kiteljesítése iránti igényének jelképei.

A hevra kadisák, azaz a temetkezési és jótékonyági szentegyletek a közösségek legelőkelőbb, áldozatvállalásra leginkább képes és hajlamos tagjait fogadták soraikba. Az egyleti gyűlések, tisztújítások és a halottak emlékére rendezett közösségi alkalmak mindegyikét kiddus vezette be. Az ehhez használt serlegeket általában az egylet jótékony pénztárából készítették vagy vásárolták, s a vásárlás tényét és időpontját rávésették a tárgyra is. Gyakori, hogy a tárgyak csak ezen felirataik alapján köthetők a zsidó tradícióhoz és nevezhetők judaikának, megjelenésük, mintakincsük pedig nem különbözik a más közösségekben használt serlegektől.

Az óbudai hevra kadisa aranyozott ezüst serlegét felső felirata szerint Gumpel úr, Wolf úr és Gerson úr készítették 1749-ben.

A tárgy jóval korábbi, az 1600-as évek elején készült. A gazdag növényi ornamentika mellett három koszorúban sisakos antik harcosfejek utalnak arra, hogy eredetileg más célra készülhetett. Az eredeti adományozás után több, mint száz évvel újabb vésett felirat került a tárgyra, mely szerint „Ajándék örök emlékezetül a pesti Szent Egyletnek tőlem, Mózes Izsáktól, akinek fénye világítson, fia Wolf Holitschernek, kinek emléke legyen áldott. A kis időszámítás szerint 638-ban. A Holitscher család előkelő óbudai zsidó család volt, akiknek nevét az óbudai jegyzőkönyvekben és több szertartási tárgyon is olvashatjuk. A felirat tanúsága szerint leszármazottaik az óbudai zsidók többségéhez hasonlóan átköltöztek a Duna másik oldalára, Pestre, ahol az 1800-as évek közepétől egyre erősödő zsidó közösség alakult ki. A korábban az óbudai hevra kadisa tulajdonában lévő serleget 1878-ban Holitscher Mózes Izsák a pesti hevra kadisának ajándékozta, ahol feltehetően az 1930-as évekig használták.

Jelenlegi helyén a Pesti Hevra Kadisa letéteként szerepel.

10. Sivviti tábla

A zsinagógák berendezésének jellegzetes, a zsidó népművészetet jellemző darabjai a sivviti táblák. A sivviti táblák az előimádkozó pultját díszítik úgy, hogy az imádkozás során kelet felé forduló előimádkozó egyben a tábla felé is fordul. A táblák nevüket a rajtuk szereplő zsoltáridézetéről kapták. A 16. zsoltár 8 verse szerepel rajtuk mely így szól: „Sivviti Adonáj lönagdé tamid” azaz „Az Örökkévalót mindig magam előtt tartottam”

A sivviti táblák általában gazdagon díszítettek. Díszítésüknek olyannak kell lennie, ami az előimádkozó figyelmét a zsidó értékekre összpontosítja, s ezzel is segíti az imádkozás közbeni elmélyedést.

Jellemzőek a mikrográfias ábrázolások, amikor a szent szövegeket nagyon apró betűkkel írva különféle absztrakt, növényi, állati vagy emberi figurákká rendezi az írnok. A műfaj kialakulását elősegítette, hogy a második parancsolt figurális ábrázolást tiltó rendelkezéseinek szigorú értelmezése szerint más módon nem lehet teremtett dolgokat ábrázolni. A mikrográfia a szent szövegek lapszerű magyarázó jegyzeteiből alakult önálló műfajjá. A mikrografikus szövegekből összeállított bibliai jelenetek, szimbólumok, vagy akár portrék a 18. századtól jelentek meg zsinagógai vagy otthoni díszekként.

Mordeháj ben Eliezer megyeri kántor sivviti táblájára a Zsoltárok, valamint az öt tekercs: az Énekek Éneke, a Rúth könyve, a Siralmak könyve, a Prédikátor könyve és az Eszter könyve teljes szövegét írta fel. Az oszlopokkal tagolt felület három tympononban végződő, épületre emlékeztető dísz a Zsoltárok könyvének szövegéből áll. Ugyancsak a zsoltárok könyve formálja a hárfával ábrázolt Dávid király alakját, valamint a Jákov álma jelenetet. Az oszlopok által tagolt mezőkben az öt tekercs szövege egy-egy bibliai szereplő formájában jelenik meg: Az alsó sorban balra Salamon király az Énekek Énekének, jobbra pedig Ruth, Ruth könyvének betűiből. Felettük bal oldalon Eszter az Eszter-könyvből, illetve jobbra újra Salamon a Prédikátor könyvének betűiből. A Jákov álmának jelenetével egy magasságban, a bal oldalon található boríték-forma tartalmazza a Siralmak könyvének szövegét. A tábla alsó középső részén egy, a bibliai leírásnak megfelelően bimbó és virágformákból álló menóra alakja látható. A lap tetején, a tympanonok között két, tóratekerceset tartó madár alakja.

Mordeháj ben Eliezer a táblát 1828-ban fejezte be.

11. Bibliakötés

A könyvek nagy becsben álltak a zsidó házakban. Az imakönyvek, zsoltároskönyvek védelmét és díszítését is szolgálták a nemesfémből készült bekötési táblák. A domborított szívvel és fekvő oroszlán alakjával díszített ezüsttáblákba kötött Bibliát Löw Lipótnak ajándékozták hívei, amikor 1850-ben megvált a pápai közösségtől.

Löw Lipót jelentős szerepet töltött be a magyarországi zsidó közösségek modernizálásában. A morvaországi származású Löw Nagykanizsán, Pápán, végül Szegeden volt rabbi. Lelkes híve volt a zsidó emancipációnak, s ehhez fontosnak tartotta a zsidó közösség magyarosodását és a szertartások megreformálását is. Az elsők között prédikált magyarul, és a szertartások során orgonát is használt. Az 1848-as szabadságharcban tábori rabbi volt, amiért a szabadságharc bukása után börtönbe zárták. Ő alapította a Ben Chananja című zsidó tudományos folyóiratot, amely a korszakban európai jelentőségre tett szert.

Pápai hívei ezüst bibliakötést ajándékoztak neki búcsúzóul, miután négy év pápai rabbiság után Szegedre költözött. A kötéstábla egyik oldalán domborított szíven héber betűs német/jiddis felirat van: „Zum andenken von zammlikhen mitgliedern der somre tov cu Papa 1850.” (Emlékül a jót kedvelők valamennyi tagjától, Pápa, 1850. A másik oldalán fekvő oroszlán alakja látszik. Az oroszlán alakja a zsidó ikonográfia jellemző gyakorlatának megfelelően a tulajdonos (Löw) nevére utal.

A kötéstábla héber és latin betűs könyvek bekötéséhez is használható. Latin betűs könyveknél a címlapon a feliratos szív látszik, míg a héber betűs könyvek olvasási irányának megfelelően ekkor az oroszlán-motívum van a címoldalon.

A kötéstáblát Löw Bécsben élő örökösei 1935-ben a Zsidó Múzeumnak ajándékozták, azonban a nemesfém tárgy Bécsből Budapestre juttatása rendkívüli nehézségekbe ütközött. Végül a múzeum egyik vezetője, Naményi Ernő Bécsben élő volt anyósán keresztül, magánúton juttatták a gyűjteménynek. A Zsidó Múzeum 1942-ben emlékkiállítással emlékezett meg Löw Lipót munkásságáról.

12. Fűszertartó

A Biblia leírása szerint a világ megteremtése után a hetedik napon Isten megpihent, és megszentelte a napot, a szombatot. A zsidó vallástörvények szerint a zsidó élet alapköve a szombat megtartása, melynek gazdag és nagyon alaposan szabályozott rituáléja alakult ki. A szombat fogadása és a szombat búcsúztatása közötti időszakra a rabbinikus legendák szerint minden zsidó egy különleges, kiegészítő lelket is kap, ez a nesama jetéra. Ez a kiegészítő lélek a szombat végén eltávozik a testtől, ami szomorúvá, és különösen esendővé teszi ekkor az embereket. A szombat és a hétköznapi elválasztásának szertartása a havdala, vagyis elválasztás. „Áldott, aki elválasztja a szentet és a hétköznapi, a világosságot és a sötétséget, Izraelt és a többi népeket, a szombatot és a hétköznapiakat.” A szertartás borra és fényekre mondott áldásokból, valamint illatos fűszerek megszagolásából áll, ami a szombat kellemességére emlékeztet. Az illatos fűszereket tartalmazó fűszertartót kicsit megrázva, illatanyagát aktiválva kézről kézre adják. Fűszertartó bármi lehet, amiben a fűszerek illata élvezhető. Léteznek gyümölcs, hal, madár, kisvonal és még számos egyéb formában, de legelterjedtebb mégis a torony alakú fűszertartó lett. A toronyalak elterjedtségét indokolhatja, hogy a szombati liturgiában a tornyot többször is pozitív tartalommal, az isteni erő és segítség szimbólumaként említik.

A torony alakú fűszertartók Európában a 16. századtól terjedtek el, és formájuk általában követi a területen alkalmazott építészeti elemeket, nem ritkán egy az egyben megmintázva középületek vagy akár templomok tornyait is.

A tornyok tetején gyakran látunk kis zászlócskákat, melyek az építészeti hatást fokozzák. A szintén gyakran alkalmazott kis csengettyűkkel együtt a fűszertartók mozgatása során lobognak, csilingelnek, amivel az szaglás mellett további érzékszerveket vonnak be a szertartás élvezetébe. A csengettyűk a rossz szellemek elriasztásában, távoltartásában is szerepet játszhatnak.

A részben aranyozott ezüstfiligrán torony zászlójának felirata szerint adományokból készült 1831-ben, és a Kanizsai Jótékonyági Egylet tulajdona.

A Batthyányiak birtokát képező Nagykanizsán a 18. század első felétől működött a hitközség. Számos jótékonyági, kulturális és más feladatokat ellátó egyesület működött a közösségben. 1829-ben a zsinagógai szertartások művészi színvonalának emelése érdekében férfikórust szerveztek, s bevezették a bécsi kántor, Salamon Sulzer szerzeményeit. Magyarországon először itt használtak zsinagógában orgonát 1845-ben, Löw Lipót rövid nagykanizsai rabbiskodása idején. 1884-ben itt alkalmazták az Országos Rabbiképző Intézet első végzettjét, Neumann Edét, aki bevezette a Geiger Ábrahám féle német reform imakönyv használatát Nagykanizsán.

13. Sófár

A zsidó naptár kétféle rendszert egyesít magában, ezért luniszoláris, azaz hold és napszerinti naptárnak nevezzük. A zsidó hónapok holdhónapok, azaz holdújulástól holdújulásig tartanak, míg a zsidó év átlagos időtartama megfelel a napév időtartamának. A zsidó vallás az évek számítása tekintetében a világ teremtését tekinti kiindulópontnak, ami a rabbinikus hagyomány szerint az i.e. 3760-as év volt, tehát napjainkban az 5770-es éveket éljük. A zsidó naptárban a napokat estétől következő estéig számítják, ezért az ünnepek mindig az esti csillag feljövetelével kezdődnek.

A zsidó újév, Ros Hasana ősszel, szeptember – októberben van. A hagyomány szerint ezeken a napokon dől el minden teremtmény sorsa, Ros Hasana a megtérés napja. A zsinagógában a Tórából Izsák feláldozásának történetét olvassák fel. A zsinagógai ünnepi liturgia legkiemelkedőbb pillanata a sófárfúvás. Ez a hangszer kosszarvból készül, s arra az eseményre emlékeztet, hogy az első sófár annak a kosnak a szarvából készült, melyet Ábrahám végül Izsák helyett áldozott fel, miután Isten meggyőződött hűségéről.

A Zsidó múzeum gyűjteményében számos régi sófár található. A teljesen egyszerű, természetes darabok mellett léteznek feliratos és megfaragott darabok is annak emlékeként, hogy az Isten dicsőítésére használt tárgyakat a lehető legelmélyültebb, vallásos tisztelettel övezett munkavégzés során alakították ki.

14. Óntál

Két héttel a zsidó újév után köszönt be a sátoros ünnep, héber nevén szukkot. A nyolc napon át tartó ünnep az egyiptomi szabadulást követő negyvenévnnyi sivatagi vándorlásra emlékeztet. Az ünnep napjain az étkezéseket a szukkában, vagy sátorban kell elfogyasztani.

Az ünnepi, sátorban elfogyasztott étkezést ábrázolja a kis óntál domborított képe.

Az ónedények használata valamikor általános volt, csak a 18. század végétől kezdődően szorították ki a keménycserép edények, melyek a porcelánra emlékeztettek, de annál jóval olcsóbban beszerezhetőek voltak. A sérülékeny ónedények közül jobbára csak azok maradtak fenn, melyek díszítésük vagy szakrális célú használatuk miatt fontosabbak voltak.

A szukkoti jelenettel díszített tálat feltehetően a szukkoti asztalra szánták, a közösen elfogyasztott étkezés tálalóedényének. A tál öblében a szukkoti étkezés egyik legelterjedtebb ábrázolása, Moritz Daniel Oppenheimer festményének adaptációja látható. A kép Oppenheimer „Képek a zsidó családi életből” című sorozatában jelent meg 1865 és 1880 között. A képeken a jó fél évszázaddal korábbi, biedermeier korszak divatosan öltözködő, asszimilált zsidó családjai láthatóak különböző családi jelenetekben. A tizenkilencedik század végének nosztalgikus ábrázolásai, melyek egy eltűnni, elveszni látszó tradicionális zsidó világot jelenítenek meg.

A képeket szinte minden lehetséges formában felhasználták. 1882-ben megjelentek egy díszalbumban, majd elterjedtek a zsidó családok szobáinak falaira akasztott olcsó nyomatokon, fémdomborításként, használati edényeken és tárgyakon. Kiadták a képeket a korszak nagy újdonságának számító képeslapokon is, amivel olyan területekre és családokhoz is elértek, ahová egyébként más módon nem juthattak volna.

Az óntál 1914-ben került a Magyar Zsidó Múzeum gyűjteményébe.

15. Herendi szédertál

Tavaszi ünnep az egyiptomi szabadulásra emlékeztető pészah. A történelmi eseményre és az isteni csodákra emlékeztető nyolc napos ünnep során tartózkodni kell a kovászos ételek fogyasztásától, ezért az ünnep jelképe lett a macesz, vagy kovásztalan kenyér. Az ünnepet a szédereste vezeti be, melynek során meghatározott rendben kell elfogyasztani olyan rituális ételeket, melyek az egyiptomi szolgaságra és a szabadulásra emlékeztetnek. Az est szertartáskönyve a haggada, melyben a történelmi események leírása mellett szerepelnek az elmondandó imák, énekek és egyéb kapcsolódó történetek is. A széderesti vacsora hagyományos kellékei a szédertálak, melyeken több esetben külön kis tartók szolgálhatnak a jelképes ételek elhelyezésére. Ismertek emeletes szédertálak is, melyekben elkülönítve lehet elhelyezni a maceszlapokat.

A 18-19. században a zsidók többsége még falun élt, s házaló kereskedésből, terményfelvásárlásból, a földesúri javak bérletéből tartotta fenn magát, népes családját és a zsidó közösségi intézményeket. A reformkorban fokozatosan bekapcsolódhattak az akkoriban fejlődésnek induló magyar ipar megteremtésébe, s a modernizáció fontos elemévé váltak. A később világhírűvé váló herendi porcelángyárat Fischer Mór tatai fazekas alapította 1839-ben. A herendi gyárban készült szédertálak között két különleges, széderező család festett képét ábrázoló is található. Mindkettő peremén a szédereste hagyományos mozzanatainak felsorolása látható kis medaillonokban. A tálak öblébe egy-egy széderestét tartó családot festettek. Mindkét kép olyan, amely a zsidó közösségben ismert volt a tizenkilencedik század közepe-vége felé. A rózsaszín tálban lévő kép az 1609-ben megjelent egyik első illusztrált, nyomtatott széderesti elbeszélés, a velencei haggada egyik jelenete után készülhetett, míg a kék tálban lévő Oppenheimer 1867 körül készült széderjelenetének adaptációja.

A rózsaszín szédertál a Magyar Zsidó Múzeum első tárgyai közül való: 1914-ben került a gyűjteménybe a pápai Lövy Lipót ajándékaként. A kék tálát 1945 után, a Joint anyagi segítségével vásárolta meg a múzeum.

16. Ón szédertál, vésett jelenettel

A vésett jelenettel készített ón szédertál a zsidó–keresztény ikonográfiai kapcsolatok érdekes emléke. A tál öblében az első rézmetszetekkel díszített nyomtatott haggada, az 1695–ben megjelent amszterdami haggada széderjelenete látható. Az amszterdami haggada képei széles körben elterjedtek, amit elősegített, hogy más haggadakiadások is átvették a képeket, és akár kisebb–nagyobb módosításokkal is, de folyamatosan használták, újranyomták őket. Gyakoriak voltak az olyan kiadások is, amelyekben a fametszetes velencei haggada és a rézmetszetes amszterdami haggada képeiből egyaránt válogattak, nem törődve az eltérő technikai háttérrel. Az amszterdami haggadát Salamon ben Joseph nyomtatta, illusztrátora Abraham ben Jacob volt, aki kereszténynek született, majd felnőttként tért át a zsidó hitre. Abraham ben Jacob ismerte Matthaeus Merian 1625 és 1630 között megjelent *Icones Bilicae* című sorozatát, azaz az Ó és az Újszövetség történeteire készült rézmetszeteit. A haggada illusztrációinak elkészítéséhez Abraham ben Jacob Merian képeit használta úgy, hogy a keresztény szimbólumokat elhagyta, esetleg kisebb–nagyobb módosításokkal igazította hozzá a képeket az új tartalomhoz. Széderjelenete az utolsó vacsora jelentét használja.

A képek elterjedtségét jelzi, hogy nem csak nyomtatott könyvekben, hanem fém– és kerámia tárgyakon is találkozhatunk velük.

A 18. századi óntálon a jelenetet a képhez illő, Mózes második könyvéből vett idézet keretezi: „Ekképpen egyétek azt: csipőitek átövezve, saruitok lábaitokon, bototok a kezetekben, egyétek azt sietséggel, pészah az az Örökkévalónak.”

17. Haggada

Pészach ünnepe történelmi gyökerű vallási ünnep, melynek során az egyiptomi szabadulásra, a történelmi néppé, szabad néppé válásra emlékeznek a zsidó közösségekben. Az ünnepet a rituális étkezéssel szertartásossá tett szédereste vezeti be, melynek során felolvassák a haggadát.

A Haggada tartalmazza az egyiptomi kivonulás történetét, az ünnepi szokásokat, imákat, s egyben a szédereste szertartáskönyve is.

A haggada szó szerint elbeszélést jelent, s arra a bibliai parancsra utal, amely a zsidó nép kötelességévé teszi a kivonulás történetének generációról generációra való továbbörökítését.

Írásba foglalása, szerkesztése ugyanarra az időszakra tehető, amikor a judaizmus többi, korábban csak szóban továbbörökített hagyományát is lejegyezték, az időszámításunk szerinti 3–6. század közötti időszakban.

A szöveget gyakran kísérik illusztrációk, melyek vizuális kommentárként jelennek meg az ősi szöveg mellett. Képi világuk a zsidó nép szabadulásának bibliai történetét aktualizálták minden korszakban.

Az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció 1939-ben alakult meg azzal a céllal, hogy a zsidótörvények miatt segélyezésre szoruló tömegek ellátásához a megfelelő anyagi alapot előteremtse. A Haggadát 1942-ben jelentették meg, „hogy az egyiptomi rabszolgaságból való csodás kiszabadulás példájával hasson a jelen nemzedékre.” A bevezető szöveget az OMZSA vezetője, Ribáry Géza írta, a héber szöveget Kohn Zoltán rabbi fordította és magyarázta. A szertartás során énekelt részeket Szabolcsi Bence kottamellékletével közölték. A haggada hagyományos tartalmát Munkácsi Ernőnek, a Zsidó Múzeum elnökének az illusztrált haggadákról szóló művészettörténeti tanulmánya egészítette ki.

A Haggada feketével és pirossal nyomtatott díszítése ókori egyiptomi minták felhasználásával, Göndör Bertalan tervei szerint készült. A héber szövegek nyomtatásához a Jeruzsálemben 1930-ban megjelent Nahum Lipschitz – féle haggada kiadás betűtípusát választották.

Az 1940-es években Munkácsi Ernő és Ribáry Géza is vezető szerepet töltöttek be a Zsidó Múzeumban, így a kiadványból több példány is található a gyűjteményben.

18. Szédertál–takaró

A zsidó hagyományban a rituális étkezéshez használt kenyérféléket – a szombati kalácsot és a pészahkor fogyasztott kovásztalan kenyeret, a maceszt is – a hagyomány szerint az áldás előtt letakarva kell tartani. Ez a szokás vezetett a kalácstakarók, szédertáltakarók kialakulásához. Ezek a textilek női kézimunkával, hímzésekkel, csipkéekkel készültek, s mintakincsük, kialakításuk a zsidó hagyomány mellett az adott területen elterjedt kézimunkákra is emlékeztet.

A piros, kék és drapp selyemfonallal hímzett szédertáltakaró a kulturális kölcsönhatások szép példája. A két, utólag összevarrt darabon egy–egy keretezett képet látunk: a jobboldalin széderesti jelentet, a baloldalin pedig a rituális étkezéssel kapcsolatos szimbolikus tárgyakat. A jobboldali kép fölött olvashatjuk a tulajdonosok nevét: Joel Sámuel és felesége, Jachet. A képen a családfő a pészahkor is viselt fehér halotti ruhában, kezében serleggel ül. Felesége kéztartásán látható, hogy éppen az ünnepi gyertyagyújtást végzi: Az asztalon emeletes szédertál, az asztal felett pedig a zsidó háztartásokban használt többágú réz lámpa, a Judentstern látható. Ugyanilyen lámpa szerepel kiállításunk első termében, a 4. vitrinben. A falakon további két világítótestet láthatunk. A hímzett képeket úrihímzéses indasor keretezi, tulipánokkal és gránátalmákkal. A hímzéseknek ez a típusa a török hódoltság időszakában terjedt el, elsősorban a nemesi udvarházakban készítették, majd az egyszerűbb háztartásokban is megjelentek. A széderjelenettel és liliomos–gránátalmás indasorral díszített szédertál–takaró feltehetően a 18. század elején készülhetett.

19. Ómertekercs

A kis pergamentekercsen negyvenkilenc ovális, festett virágos keretben látunk szövegeket: ezek az ómer–időszak napjainak és heteinek számát jelzik.

A Pészah után hétszer hét, azaz negyvenkilenc napig kell a napokat számolni, mígnem beköszönt a Savuot, a hetek ünnepe. A napok számolásának parancsa bibliai eredetű, s arra utal, hogy a Szentély korszakában pészah második napján kezdődött az árpa aratása, és kékbe rakása. Amíg állt a Szentély, minden nap felajánlottak ott egy bizonyos mennyiséget az aznapi aratásból. Az ómer napjainak számontartására sokféle tárgyat készítettek. Ismeretesek imakönyv alakú vagy falitáblán elkészített ómerszámlálók is.

A római hódítás időszakában ómer idején nagy pestisjárvány pusztított, s rabbi Akiva tanítványai körében is nagy pusztítást végzett. A pusztulás emlékére az ómerszámlálás időszaka gyászidőszak a judaizmusban, amikor tilos a zene és a tánc, nem szokás házasodni, de még haját vágni sem. Kivétel ez alól a számlálás 33. napja, „lag baomer” amikor mindez megengedett.

Az ősi betakarítási ünnep a bibliai történelem során szakrális kiegészítést nyert: a hagyomány szerint ezen a napon kapta Mózes a Szinájon a Tórát, azaz az írott és a szóbeli tant. Az ómer időszaka így összeköti a fizikai megszabadulás és a szabad néppé válás ünnepét, a pészahot a szakrális közösséggé válással. Bibliai megfogalmazásban: „Azért mondd Izrael fiainak: Én vagyok az Örökkévaló és én kivezetlek benneteket Egyiptomnak rabmunkái alól, megmentelek benneteket szolgálatukból, s megváltalak benneteket kinyújtott karral és nagy büntetésekkel. És veszlek benneteket magamnak népül, és pedig leszek Istenül, és megtudjátok, hogy én vagyok az Örökkévaló a ti istenetek, aki kivezetett benneteket Egyiptomból.”

Azaz: Kivezetlek Egyiptomból, megváltalak a szolgaságból, megváltalak néppé, és kiválasztalak, szakrális népemmé teszek.

Az ómerszámlálás vége savuot, a Tóraadás ünnepe, amikor a nép törvényeket kapott és kötelessége lett az emlékezés a közös történelmi múltra, az egyiptomi szolgaságra és a kivonulásra.

20. Hanukkia

A sarokban álló nagy, nyolckarú sárgaréz gyertyatartó a Hanukka megünneplésének kelléke. Hanukka felavatást, a bibliai Szentély újraavatóját és újraszentelését jelenti, de megünneplését – a zsidó ünnepek nagy részétől eltérően – nem a Tóra parancsolja meg, hanem posztbiblikus, rabbinikus határozat.

Az ünnep eredete az időszámításunk előtti 169 és 166 között megvívott makkabeus szabadságharc történetéhez vezet vissza, amikor a hellenizmus erőszakos terjesztése miatt a zsidó szellemi és vallási életet háttérbe szorították, a Szentélyben pogány kultuszoknak áldoztak.

Az ünnep nem a végül győzedelmesen megvívott szabadságharc politikai tartalmára utal, hanem arra az Isteni csodára, amely a jeruzsálemi szentély újraavatójával kapcsolatban volt tapasztalható. A megszenteltelenített Szentélyben az egy napra elegendő rituálisan tiszta olívaolaj nyolc napig égett, addig, amíg az új olajat elkészíthették. Ennek a csodának az évfordulóján határozták el a rabbik, hogy minden évben, nyolc napon át meggyújtott fényekkel kell emlékezni a Szentély újraavatójára, a zsidó szellemi élet megmenekülésére.

A Talmud Shabat traktátusában olvashatjuk, hogy a babilóniai rabbik megvitatták a hanukkai fények meggyújtásának szabályait, melyek szerint: az ünnep nyolc napján naponta eggyel több lángot kell meggyújtani, a lángoknak egy szinten kell lenniük, nem lehet köztük hierarchia és segédlángról kell őket meggyújtani. A szabályokat a meggyújtásnál mondott ima szövegébe is belefoglalták. A gyújtandó fények milyensége határozza meg a mécsesek formáját is. Kezdetben pad alakban egymás mellé helyezett olajmécseket használtak, és csak a 17. században jelent meg az álló, olajjal és gyertyával is használható forma.

A nagy, nyolckaros álló gyertyatartó megformáltságában a Szentély hajdani nagy arany menórájára emlékeztet. A középső rúdról kétoldalt indulnak a csövek, melyeken bimbó és virág váltakozik, ahogy azt a Mózes második könyvében olvashatjuk. A Szentély berendezési tárgyainak másolását, újra elkészítését a talmudi bölcsek megtiltották, de csak a teljes másolást: ha anyagában, vagy a karok számában például eltérés mutatkozik, s tárgy használható.

A hatalmas, zsinagógai használatra szánt sárgaréz hanukkai menóra lengyel területen készült a 17–18. században. A lengyel zsidók körében elterjedt volt a rézüntés gyakorlata, s számos zsinagógai szertartási tárgyat készítettek sárgarézből. A nagy, álló menóra elemei öntött darabok, melyeket rozetta alakú, díszítmény részeként is értelmezhető csavarokkal illesztettek össze. Lábazatán kicsi öntött oroszlánok, tetején pedig kiterjesztett karú sas látható, mely egyrészt a lengyel királyság címerállatára utal, de ugyanakkor felidézi Mózes ötödik könyvének egy mondatát is, mely szerint az örökkévaló úgy védelmezi népét, „Mint a sas, mely felébreszti fészket fiókái fölött lebeg, kiterjeszti szárnyait, fölveszi, fölemeli szárnyára.”¹

A tárgyat a Pesti Chevra Kadisa elöljárója, Winterberg Gyula udvari tanácsos ajándékozta a Zsidó Múzeumnak alapítása évében.

¹ Deut 32:11

21. Hanukkia II. József portréjával

A 18. századi legvégén, a 19. század első éveiben készülhetett a II. József osztrák császár profiljával készített hanukkai mécsesstartó. A nyolc olajmécses pad alakban helyezkedik el, a két végén egy-egy tizennyolcadik századi öltözetben álló alabárdos figurája látható. A pad háttámláján négy ágaskodó oroszán alakja között láthatjuk a császár jellegzetes félprofilját.

II. József felvilágosult abszolutista uralkodó volt, s egységes, centralizált, modern állam megteremtésén dolgozott. 1783-ban adta ki azt a rendeletét, mellyel a zsidó közösséget szeretete volna integrálni a társadalomba, s ehhez számos, a zsidó közösségek által is eltérően értelmezett szabályt vezetett be. Biztosította a zsidó népesség szabad költözését akár a városokba is, engedélyezte, hogy a zsidók minden foglalkozást űzhessenek, földet bérelhessenek és akár egyetemre is járhassanak. Az egységes kulturális közeg megteremtéséhez elrendelte államilag felügyelt zsidó iskolák felállítását, amelyben a felvilágosodás elveinek megfelelő tananyagot tanítottak. A zsidó tanok ellenőrzése érdekében megtiltotta héber nyelvű könyvek behozatalát az országba, de engedélyezte, hogy az Egyetemi Nyomda – a korabeli Magyarország egyik legjobb nyomdája! – nyomtassa a zsidó közösségben használt héber betűs könyveket. Alattvalóit egységes, civilizált népességnek akarta látni, ami hatalmas ellenállást váltott ki a tradíciójuk elvesztésétől féltő közösségekben. Azt a rendeletét, amelyben elrendelte a szakáll levágását, az óriási tiltakozás miatt vissza kellett vonnia. A polgári jogegyenlőségért küzdő felvilágosultabb zsidó tömegek lelkesen fogadták reformjait, őt magát a valaha trónon ült legnagyobb humanistaként köszöntötték. A tradícióikat féltő, erősen vallásos tömegek ugyanakkor minden bajok forrásának tekintették a modernizációt pártoló uralkodót, aki reformjaival megbontotta a zsidó közösség egységét. Halála után a reformjainak egy részét utóda, II. Lipót folytatta, de az ő halála után a zsidó közösség emancipációja újabb fél évszázadra megtorpant. II. József és II. Lipót alakja az a jogegyenlőségért folytatott küzdelmek során szimbolikussá nőtt, s portréjuk ezért jelenhetett meg akár a figurális ábrázolást elméletileg tiltó zsidó művészetben, szertartási tárgyakon. Múzeumunk gyűjteményében van teljesen hasonló tárgy II. Lipót portréjával is. A kiállított példány csonka: a bécsi Zsidó Múzeumban lévő ugyanilyen tárgy alapján tudjuk, hogy a padka hátlapján lévő oroszánok eredetileg koronát tartottak az uralkodó feje fölé, megkétszerezve ezzel a tárgy magasságát.

A II. József portréjával díszített tárgyat özv. Pap Béláné helyezte letétbe a gyűjteményben 1933-ban. A hanukkai mécses azóta folyamatosan szerepel az állandó kiállításban jelezve, hogy a múzeumot magáénak érző pesti zsidó közösség fontosnak tartja a jogegyenlőséget és a polgári érvényesülés lehetőségét, melyet a történelemben elsőként a felvilágosodás korának reformjai adtak meg számára.

22. Birkat hamazon

Az imakönyvet a címlappal szemközti dedikációs oldal bejegyzése szerint Koppel ben Jirmija Broda ajándékozta jegyajándékol menyasszonyának, Gitl bat Savel Leitersdorfernek 1750–51-ben. Gitl családja eredetileg Kismartonból, a mai Eisenstadtból származott, majd a 18. század elején Bécsbe költöztek. 1758-ban Gitl apja kiváltságlevelet kapott Mária Teréziától. A gazdag család megrendelésére több illusztrált kézirat készült, mert a gazdag zsidó családokban a könyvnyomtatás felfedezése után is szokás maradt a kézirat, illusztrált luxus-imakönyvek használata.

A mindössze huszonhét pergamenlapot tartalmazó kis imakönyvecskében tíz színes festett kép van. A könyvet Mesullam Ziml másolta és illusztrálta Polnán, 1750–51-ben. Neki más gyűjteményekből több műve is ismert, elsősorban bécsi megrendelésekre dolgozott az 1700-as évek első felében.

A zsidó vallásban a nőkre három vallási parancsolat teljesítésének kötelessége hárul. A három legfontosabb női teendő a szombati gyertyák meggyújtása, a kenyérsütés során egy kis darabka tészta elégetése a jeruzsálemi szentélyre való megemlékezéséért, és a rituális fürdőben való havonkénti megtisztulás. A 18. századi írásmagyarázó, a Vilnai Gaon szerint a három cselekedet kezdőbetűiből a héber „báj” szót kapjuk. Egyebek mellett ennek a három kötelességnek a teljesítése látható az imakönyvecske illusztrációin.

Ezek mellett az imakönyv az étkezéshez kapcsolódó áldásokat, az étkezés utáni imát, valamint a purimi és hanukkai imádságokat tartalmazza. A hanukkai ima illusztrációja jellemző a női imakönyvekre. A férfiaknak szánt könyvekben a hanukkai ima mellett a menórát gyújtó férfi alakja szerepel, míg a női könyvekben ezen a helyen Judit látható Holofernes levágott fejével. A hagyomány szerint a gyönyörű Judit sós kecskesajttal, majd borral kínálta Holofernest, majd a lerészegedett férfi fejét levágva Judit megszabadította városát, Betuliát az ellenségtől. Judit alakját a zsidó néphagyományban a hanukkai történetben szereplő Hasmóneus családdal is összekapcsolták.

23. Megillat Eszter

Az Eszter könyvében elbeszélte történet emléke a posztbiblikus örömnép, a Purim. A Purim sorsvetést jelent, és a perzsiai zsidó közösség ókori megmenekülésére emlékeztet. A perzsa Áhásvéros király, aki 127 tartomány ura volt, új királynét választott magának, a zsidó Mordeháj unokahúgát, Esztert. A király teljhatalmú minisztere, Hámán a zsidó közösség kiirtását tervezgette, és hatalmas akasztófát ácsoltatott az udvarán, amelyre Mordeháj kívánta felakasztatni. Amikor terve kitudódott, Mordeháj megkérte Esztert, hogy járjon közben a királynál közössége védelmében. Eszter óriási bátorságról tett bizonyosságot, megmentette népét és így lett „bánatból öröm, így támadt fény a homályból, a szolgaságból szabadulás”. A gonosz tervet kigondoló Hámán elvesztette királya kegyét, megszégyenítették és végül őt lógatták arra az akasztófára, melyet Mordehájnak szánt.

Az esemény a zsidó közösség fizikai megmenekülésének emléknapja lett, melynek emléke komoly erőt jelentett a létbizonytalansággal fenyegető időszakokban.

A bibliai Eszter történetének felolvasását ezért mindenkinek meg kell hallgatnia a zsinagógákban. Mordeháj nevének említésekor cukrot és diót dobálnak a gyerekeknek, akik Hámán nevének említésekor lábdobogással és kereplőkkel csapnak zajt, hogy a gonosznak még a nevét se lehessen hallani.

Eszter könyvének történetét a közösségekben a Tóratekercshez hasonlóan tekercsről olvassák fel, melynek hagyományos elnevezése megilla. A tekercs anyaga hagyományosan pergamen, de írását és megjelenését nem rögzítik olyan szigorú szabályok, mint a tóratekercsét, ezért a művészi kifejezőkészség és díszítő szándék is terepet kaphat. A tekercset egy évben csak egyszer használják, ezért gondosan tárolják, hogy megóvják a sérülésektől. A védelmező szándék alakította ki a megillatokok formáját, melyekben a tekercs biztonságosan, ugyanakkor kellő tisztelettel övezve tárolható.

Az ezüstből készült hengeres test belsejében feltekerve helyezhető el az Eszter könyvének szövegét tartalmazó papír vagy pergamen, s a tekercs vége a hengeres testből kiálló rúdhoz rögzíthető, melynek segítségével lehet a megillát feltekerni. A tokon kis pajzson érdekes felirat látható: héber betűkkel a tulajdonos neve: Israel ?, valamint a latin betűkkel a J.D monogram. Szokatlan, hogy a tárgy korát jelző évszám a zsidó számítás szerint, de a számértékkel is bíró héber betűk helyett arab számokkal van leírva. A tárgyon a felirat eszerint 5619–ben, azaz a polgári időszámítás szerinti 1859–ben vésette a tárgyra monogramját J.D.

A megillatok a zsidó múzeum egyik első tárgya volt, 1910–ben ajándékozta a gyűjteménynek Derera Perla.

24. Purimi óntál

Purim megünneplésének népszokásai közé tartozik az ajándékküldés. Vallási előírás, hogy ezen a napon mindenkinek kell jótékony célú adományt adnia, még annak is, aki maga is adományokból él. Elterjedt szokás lett kis tálakon édességet, süteményt, gyümölcsöt küldeni a rokonoknak, szomszédoknak, ismerősöknek. Akik megengedhették maguknak, azok az ételeket külön erre a célra készült ajándékküldő, héberül „misloah manot” tálakon küldték. A tálak díszítése a purimhoz kapcsolódik: feliratok a megilla szövegéből, vagy a purimi történet képi ábrázolásai. A legelterjedtebb képen egy lóháton ülő díszes ruhába öltöztetett férfi lovát egy másik férfi kantáron vezeti. Az ábrázolás alapja a megillai történet egy jelenete. Áhászvéros király megkérdezte Hámánt, hogy mit tegyen azzal, akit ki szeretne tüntetni. Mivel Hámán úgy gondolta, hogy ő lesz a kitüntetett, azt kérte, hogy öltöztessék királyi díszruhába, majd egy pompásan felékszerezett ló hátán az ellensége vezesse végig a perzsa főváros, Susán utcáin. Áhászvéros Mordehajt tüntette ki, őt öltöztette királyi díszruhába és ültette a ló hátára, a kantárat pedig Hámán tartotta, megszégyenülten.

A tálak jellemzően az általánosan használt étkezési edények anyagából, ónból készültek, az alakok a korszak jellegzetes viseletében, a megilla mondataiból vett köriratokkal értelmezve szerepelnek. A kiállított óntál a 1768-ban készült, 1916-tól folyamatosan szerepel az állandó kiállításban.

25. üvegablakok

A Zsidó Múzeum épülete több szimbolikus történeti esemény emlékét hordozza. A második teremben látható díszes ablaksor az 1931-ben átadott épület eredeti berendezéséhez tartozott, és csodával határos módon épségben vészelte át a huszadik századot. Az üvegablakok annak emlékei, hogy a múzeumot a gazdag és befolyásos pesti zsidó hitközségi elit támogatásából, adományaiból hozták létre. Valamennyi ablak a korszak egy–egy tekintélyes családjának emlékét őrzi, akik gyakran más pesti jótékonyági intézmények alapítói és donátorai között is feltűnnek. Az üvegképeken jobbra bibliai történetek ábrázolásait láthatjuk: Dávid és Góliát, Izsák feláldozása, Mózes megtalálása, Haman és Mordechaj, Dániel látomása, Fáraó álma, Dávid király imája, Babilon vizeinél, Salamon házavató imája, Dániel az oroszlánveremben, Deborah, Becalél. A bibliai témákat két történeti kép egészíti ki: Juda Halévi halála és Majmonidész tanítványai körében.

A Magyar Zsidó Múzeum első kiállítása 1916-ban, egy lipótvárosi lakásban nyílt meg, jelenlegi helyére 1932-ben költözött. Ezt az tette lehetővé, hogy a hitközség megszerezte a Dohány utcai zsinagóga melletti telket, melyen felépítette a múzeum jelenlegi épületét. Korábban itt zárt házior volt és a Wesselényi utcának nem volt kivezetése a kiskörút felé. 1896-ban, a millenniumi városrendezési munkák részeként ezt korrigálták, és lebontották azt a házat, melyben 1860-ban megszületett Theodor Herzl, a modern politikai cionizmus első képviselője. A klasszicista épület a mai Wesselényi és Dohány utcák sarkán állt, ott, ahol ma a múzeum előtti füves tér található. A modern kultúrház építésével párhuzamosan lebontották a zsinagóga bal oldali előreugró szárnyának kétharmadát, hogy a zsinagóga homlokzata láthatóvá váljon, és az épület betölthesse a neki szánt reprezentatív szerepet. A múzeum épülete a zsinagógával egyező külső burkolattal, nyitott árkádsorral készült el. Az eredeti tervekben a telek hátsó traktusában, szintén 1931-ben felépített Hősök zsinagógája és a múzeum között árkádsorokkal körülvett kert szerepelt, melybe még vízmedencét is terveztek. A tervek nem válhattak valóra, mert a második világháborúban itt kialakított gettóban meghaltak egyik tömegsírja lett a kert, ahol 2222 mártír nyugszik. Az üvegablaksor erre a kertre néz.

26. sivviti

A judaizmusban imádkozás közben a hajdani Szentély helye, a zsidó nép örök fővárosa, Jeruzsálem felé fordul a közösség. A jeruzsálemi, azaz keleti irány meghatározása és megjelölése A zsinagógák berendezésének jellegzetes, a zsidó népművészetet jellemző darabjai a sivviti táblák. Nevüket a rajtuk szereplő zsoltáridézet kezdő szaváról kapták: „Sivviti Adonáj Az Örökkévalót mindig magam előtt tartottam” (Zsolt 16:8) A papírkivágás a 18–19– században lett népszerű a zsidó közösségekben, elsősorban a lengyel és a galíciai területeken. Ezzel a technikával elsősorban férfiak dolgoztak, jesiva–bóherek, melammedek és tanítványaik.

A sivviti különösen szép példája a papírkivágásoknak. Különlegessége, hogy az általános gyakorlattal szemben nem színezett, a fehérén hagyott papír gazdag csipkemintát ad ki, melyben szinte kizárólag a héber betűk dominálnak. Feliratai a zsinagógákban és zsinagógai tárgyakon gyakori mondatok, elsősorban Zsoltár-idézetek. Felül középen kezdődik a frigyszekrényeken is gyakori felirat: „Napkeltétől napnyugtáig dicsérve legyen az Örökkévaló neve” A zsoltárvers két vázából kiindulva félkörívesen veszi körül a lap középpontjában lévő, legnagyobb betűkkel írt négybetűs istennevet. A lap tetején nagy betűkkel kiemelve a zsoltárvers első szava „Mizrah” = kelet utal egyben a tárgy típus másik funkciójára, az ima keleti irányának jelölésére. A tábla négy sarkában Jeruzsálemre és Cionra utaló zsoltáridézetek, az egyéb mondatszalagokban az Örökkévaló segítségét kérő idézetek szerepelnek. A betűk mellett gazdag növényi ornamentika, valamint két-két szarvas és oroszlán alakja díszíti a sivviti táblát.

27. Mezuza

A kis ezüstdróttal mezuzát Böhm Salamon óbudai ötvös készítette 1848-ban.

A zsidó lakások jobb oldali ajtófélfáján kis tokban a szentírás meghatározott verseit kell elhelyezni. Ezek az Izrael hitvallása, a Smá Israel ima: „Halljad Izrael, az Örökkévaló a mi istenünk, az Örökkévaló egy! Szeresd tehát az örökkévalót a te istenedet egész szíveddel, egész lelkeddel és egész erőddel. És legyenek ezek az igék, melyeket ma neked parancsolok, a szívedben. Jól tanítsd azokra gyermekeidet és beszélj róluk, midőn ülsz házádban, és midőn jársz az úton, midőn lefekszel és midőn fölkel. Kösd azokat jelül kezre és legyenek homlokkötőül szemeid között. És írd azokat háza ajtófélfáira és kapuidra.”² „És lésszen, ha hallgatva hallgattok parancsolataimra amelyeket ma néktek parancsolok, szeretvén az Örökkévalót a ti Isteneteket és szolgálván őt egész szívetekkel és egész lelketekkel, akkor megadom országotok esőjét a maga idejében, őszi esőt és tavaszi esőt, és begyűjtöd gabonádat, mustodat és olajodat. És adok füvet a meződön barmod számára, és enni fogsz és jóllaksz. Óvakodjatok, nehogy elcsábuljon szívetek és eltérnétek és szolgáljátok más isteneket és leborulnátok előttük, akkor majd föllobban az örökkévaló haragja ellenetek és elzárja az eget és nem lesz eső és a föld nem adja meg termését, és elvesztek egyhamar azon jó országból melyet az örökkévaló ad nektek. Tegyétek eme szavaimat szívetekre és lelketekre, kössétek azokat jelül kezeitekre és legyenek homlokkötőül szemeitek között. Tanítsátok azokra gyermekeiteket, beszélvén róluk, amikor midőn ülsz a házádban és midőn jársz az úton, midőn lefekszel és midőn felkel. És írd azokat háza ajtófélfáira és kapuidra. Azért, hogy sokasodjanak napjaitok és gyermekeitek napjai a földön, amelyről megesküdött az Örökkévaló őseiteknek, hogy nekik, adja, mint az ég napjai a föld fölött.”³ Az elhelyezés módja az egyiptomi kivonulás történetére emlékeztet. A kivonulás könyvében olvasható történet szerint a tizedik csapás, az elsőszülöttek halála előtt a zsidó házak ajtófélfáit a vacsorára elfogyasztott bárányok vérével jelölték meg, s a csapás elkerülte ezeket a házakat. Ennek emléke a mai napig a zsidó házak ajtófélfáin elhelyezett mezuzá.

Vallási előírás csak a szövegre van, elkészítésénél ugyanazok a szigorú szabályok érvényesülnek, mint a Tóra írásánál. A kis hengerré összetekert pergamendarabot rejtő tok gyakorlatilag bármi lehet, ami megóvjá a szöveget a betűk lekopásától, használhatatlanná válásától. A tokra vágott kis nyíláson keresztül három héber betű látszik: sin–dalet–jod. Ez egyik értelmezésben a „Saddaj” istennév, a másik szerint az „Somer dalté Israel” „Izrael ajtóinak őrzője” héber mondat rövidítése. A Böhm Salamon a kis mezuzatokat ezüstdrótból hajlított, filigrántechnikával készítette, ami az óbudai zsidó ötvösség jellemzője volt. A feudális Magyarországon a zsidók nem lehettek tagjai a céheknek, s így a mesterségek jelentős részének műveléséből is ki voltak zárva. Ezek közé tartozott az ötvösség is, melyet mindössze két földesúri birtokon megtelepedett zsidó közösségben művelhettek egyéni engedélyek alapján: Pozsony–Várteleken és Óbudán. Böhm Salamon az óbudai zsidó közösség tagja volt.

A mezuzatok egy szinte teljesen hasonló másik példánnyal együtt az Óbudai Zsidó Múzeum gyűjteményéhez tartozott, majd 1949–50-ben a Magyar Zsidó Múzeum gyűjteményébe került át.

² 5 Móz 6:4–9.

³ 5Móz 11: 13–21.

28. Móhelszék

A kettős szék az askenázi zsidók körében elterjedt bútordarab, melyet a körülmetélés alkalmával használnak. A Tóra szövege szerint két jele van Isten és a zsidó nép szövetségének: a szombat megtartása és a nyolcnapos fiúgyermekek körülmetélése. A szertartáshoz kapcsolódó rituálék egyrészt a rabbik körültekintő szabályozásából, másrészt pedig a népi hiedelmekből és legendákból alakultak ki.

A kettős szék a körülmetéléshez kapcsolódó rabbinikus kommentárok alapján alakult ki, első írásos nyoma egy hetedik századi kódexben, a Mahzor Vitry-ben olvasható. A szokás szerint a baloldali ülésen ül a gyermeket az ölében tartó kvater vagy szandek, míg a jobboldalon az újszülötteket védelmező Élijáhu, (Illés próféta) foglal helyet. Élijáhu alakja a hagyományban szorosan összefonódott a születés és a körülmetélés eseményeivel. Ő az, aki jelenlétével távol tartja a rontó, ártó démonokat, különösen Ádám legendabéli első feleségét, Lilitet, aki kíséretével együtt az újszülöttek elpusztítására tör. Élijáhu e szerepének eredetét a rabbinikus bibliakommentárok között kell keresnünk. Élijáhu volt, aki megújította a szövetséget Isten és a bibliai zsidó közösség között, így ő az is, aki örködik, amikor egy újszülött a körülmetélés révén a zsidó nép tagjává válik.

A kettős Élijáhu székek a zsinagóga berendezéséhez tartoztak, kivitelezésük és stílusuk a korszak bútorművességének gyakorlatát követi. Magyarországon is általánosan használták, de a tizenkilencedik század vége felé kiszorultak a használatból. Ebben az időszakban a közegészségügyi hatóságok fokozottan ügyeltek a születés körüli eseményekre, s voltak kísérletek arra is, hogy a körülmetéléseket a bábák felügyelete alá vonják.

A használatból kiszorult székek közül néhányat a Zsidó Múzeum őrzött meg.

29. Amulett

Noha már a Tóra is határozottan elítél és tilt mindenféle varázslást és démonokkal kapcsolatos hiedelmet, a népi vallásosságban szerepet kapnak az olyan tárgyak, melyek a hit szerint megvédik viselőjüket a bajoktól és nehézségektől. A szövegközpontú zsidó tradícióban az amulettek és kámeák szent szövegek részleteit tartalmazzák, esetleg egy–egy betű vagy rövidítés idézi meg az túlvilági segítséget.

A tizennyolcadik századi, itáliai barokk amulettből számos példány ismert. A tárgy belsejében, a tetején lévő szalagsokor és az alul látható szőlőfürt között kis fémrúdra tekercselték azt a mágikus szövegekkel teleírt pergamendarabkát, amelynek az amulett védelmező hatását tulajdonították. Az ezüst tokon a gazdag akantuszleveles díszítés között a zsidó ikonográfia számos szimbóluma megtalálható, elsősorban olyanok, melyek a szentéllyel és isten védelmező erejével kapcsolatosak.

Az szalagsokor alatt baldachin egyik oldalon a főpap két jellegzetes attribútumát, a főpapi süveget és a füstölőt, másik oldalon pedig a törvényadás és a megváltás szimbólumait, a tízparancsolat két kőtábláját és a szentélybéli menórát láthatjuk. Mindkét oldalon felhők között a Shaddai azaz Örökkévaló olvasható, mely a kimondhatatlan és leírhatatlan nevű isten egyik lehetséges megnevezése a zsidó hagyományban.

A tárgyat a neves zsidó műgyűjtő, Dirsztay Béla ajándékozta a múzeumnak 1915–ben.

30. Münz Mózes képe

A kislakú olajfestményen a tizenkilencedik század első évtizedeinek jellegzetes rabbiportróját látjuk.

A szakállas, szőrsapkás portré Münz Mózes, az óbudai közösség híres rabbiját ábrázolja. Münz Mózes a mai Lengyelország területén fekvő Podóliában született 1750 körül, majd negyvenévesen, 1790-ben Ezékiel Landau prágai rabbi javaslatára hívták meg Óbudára rabbinak, ahol haláláig működött. Rabbisága arra az időszakra esett, amikor a felvilágosodás és a modernizáció hatásaira adott különböző válaszok erősen megosztották a zsidó közösségeket. Münz Mózesnek kortársa volt a pozsonyi hitközségben Schreiber Mózes, a Hatam Szófer című mű szerzője, a rabbinikus ortodoxia leghíresebb képviselője, Teitelbaum Mózes a sátoraljaújhelyi hitközség rabbija, a haszidizmus első magyarországi terjesztője és Chorin Áron is Aradon, aki a zsidó reformmozgalom szószólója volt. Chorin engedélyezte például a vasúti utazást szombaton, a szertartásokat egyszerűsítette, és héber helyett német nyelvű imákat javasolt. Münz Mózes Chorin művét jóváhagyta, előszót is írt hozzá, de amikor tekintélyes rabbik elítélték a művet, Münz is megtámadta Chorint és rabbinikus bíróság elé hívta, ahol nézeteit vissza kellett vonnia. Münz Mózes saját közösségét is rendkívül szigorú tekintéllyel vezette, előfordult, hogy vallási vétkekért is testi fenyítést alkalmazott. Mégis, rabbisága alatt vált az óbudai zsidó község az ország vezető zsidó közösségévé, akkoriban alakult ki teljes intézményi struktúrája. Münz zsidó rabbisága idején épült a ma is álló Óbudai zsinagóga, mely egy korabeli utazó, Franz Schams szerint a királyság egyik legszebb épülete volt. Kislakú portróját az osztrák császárság jeles portréfestője, Johann Baptist von Lampi, a bécsi Akadémia tanára festette meg, aki a korszak számos előkelő és tekintélyes alakját festette meg.

31. Kohn Sámuel szobra

Kohn Sámuel bronzszobra a zsidó múzeum megrendelésére készült 1936—ban, Kohn Sámuel fiának, Kovács Gézának anyagi támogatásával.

Kohn Sámuel a híres bajai rabbi, Kohn Schwerin Götz unokájaként született 1841—ben. A kismartini és a pápai jesivák után rabbiképesítését a korszak modern zsidó tudományosságának egyik fellelegvárában, a breslaui rabbiképzőben szerezte. 1866—ban választották meg a Dohány utcai zsinagóga rabbijának, ahol ő vezette be a magyar nyelvű prédikációkat.

1884—ben jelentette meg „A zsidók története Magyarországon” című munkáját, melyben újszerű elméletet állított fel: e szerint a magyarországi zsidók a nyolcadik században egy évszázadnyi időre zsidó hitre tért kazárok leszármazottai, akik „mózesvallású magyarokként” a honfoglaló magyarsággal egyszerre érkeztek a Kárpát-medencébe. A kazár rokonság elméletét tudományos körökben már megjelenésének évében megcáfolták, de az erőteljesen asszimilálódó magyarországi zsidó közösségben mégis nagyon népszerű lett. A gyökértelenséggel vádolt zsidó közösség előszeretettel hivatkozott Kohn elméletére, jóllehet a magyarországi zsidó közösségek története nem folyamatos: a középkori előzmények után a török hódoltság időszakában, majd a tizennyolcadik századi újraterelítés során a zsidó lakosság többször kicserélődött. Elmélete a későbbi történetíróknál is megjelent, s szinte máig meghatározza a magyar zsidók történeti tudatát.

Kohn Sámuel történetíróként jelentőset alkotott: összegyűjtötte a magyar történelemre vonatkozó héber forrásokat, ő írt először magyar zsidó régiségekről, a zsidó történeti források összegyűjtésének és megőrzésének szükségességéről. Vezetésével állították össze azt a kiállítást, mely 1896—ban, Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére rendezett Ezredéves Kiállításon elsőként mutatta be a magyarországi zsidók tárgyi—történeti emlékeit. Ennek a gyűjtésnek egy kis töredéke lett a húsz évvel később megnyílt zsidó múzeum törzsanyaga.

Szobrát a jeles zsidó szobrász, a szintén Bajáról származó Telcs Ede készítette el a múzeum felkérésére, Kohn fiának anyagi támogatásával. Telcs a korszak elismert művésze volt. Ő készítette egyebek mellett a nemzeti romantika költőjének, Vörösmarty Mihálynak szobrát csakúgy, mint a Hősök terén álló emlékművön Szent László király alakját.

A zsidó múzeum megrendelésére a híres 19. századi rabbi, Löw Lipót és a magyar nyelvű zsidó költészet jelese, Kiss József szobrát is elkészítette. Kohn Sámuel szobra 1936 óta az állandó kiállítás része.

32. Gimnáziumi ablakok

A mindennapi élet kellékeit bemutató terem színes üvegablakai eredetileg nem tartoztak a múzeum épületéhez. A vallási szimbólumokat ábrázoló tizenkét üvegablakból álló sorozat korábban a zsidó gimnázium zsinagógáját díszítette, s csak az egyházi iskolák államosítása és a zsinagóga megszüntetése után került jelenlegi helyére.

A Zsidó Gimnáziumot hosszas tervezgetés után végül 1920-ban hozták létre, akkor, amikor a huszadik századi Európa első zsidókat korlátozó a rendelkezése, a numerus clausus törvény értelmében a zsidókat jelentős mértékben kiszorították a közép- és felsőoktatásból. A Zsidó Gimnázium a korszak egyik legszínvonalasabb oktatását nyújtó intézménye lett, egykori diákjai közül sokan váltak a tudományos világ meghatározó alakjaivá. A gimnázium igazgatója 1945 után Grünvald Fülöp lett, aki 1931 óta a Zsidó Múzeum állandó őre, tudományos munkatársa is volt. Amikor az államszocializmus éveiben az egyházi iskolákat államosították, és a gimnáziumi osztályoknak ki kellett költözniük az épületből, Grünvald megmentette ezeket az ablakokat, és átszállíttatta a múzeumba. Nem ez volt az egyetlen leletmentése: a háború és a holokauszt időszakában kollégájával, Naményi Ernővel megszervezték, hogy a múzeum értékes tárgyait a Magyar Nemzeti Múzeum pincéiben elrejtessék. A háborút követő években a kifosztott és elnéptelenedett zsidó közösségek megmaradt iratait, tárgyait és zsinagógai berendezési tárgyait szerezték meg a múzeum gyűjteménye számára.

A sors kegyetlen iróniája, hogy a korszellem végül őt sem kímélte: 1963-ban mondvacsinált okokra hivatkozva eltávolították a múzeumból, majd néhány hónap múlva elhunyt. Egykori gimnáziumi tanítványai ma is emlegetik, s fenntartják tudós tanáruk emlékét.

33. Ketuba

A zsidó házasság megkötésének egyik vallásjogi feltétele a két tanú aláírásával hitelesített ketuba, azaz a házasságlevél nyilvános felolvasása.

A ketuba szövege a talmudi időktől változatlan, csak a házasuló felek neveit, azok apjának neveit és a dátumot kell minden esetben beleírni. A ketuba nyelve a Második Szentély korszakában általánosan beszélt arámi.

A ketuba – ellentétben például a nagyon szigorú szabályok szerint készített, meghatározott formák szerint elkészített válólevéllel – szabadon díszíthető. Díszített 11. századi házasságlevél töredéke előkerült a kairói geniza anyagában is, de a díszes pergamen ketubák készítésének fénykora a korai újkorban, szefárd zsidók körében volt.

A hagyományos formát követi Abraham ben Zalman és Leona bat Chajim Falco 1680-ban, Veronában készült házassági szerződése. A kettős kapu alakban írt hagyományos szöveget gazdag barokk mintázat és a zodiákus jegyek keretezik. A csillagjegyek szimbólumai követik az általánosan elterjedt gyakorlatot, de értelmezésükben a zsidó hagyomány is szerepet kap, például az ikrek csillagjegyét Jakob és Ézsau jegyének tekintették.

A ketuba felső harmadában egy két mezőre osztott ovális címerpajzs egyik mezőjében levita jelvények, a másikban sólymok, mely a menyasszony családnevére: Falco utal. A címet övező hat medaillonban a 128. zsoltár verseinek vizuális értelmezése látható: „boldog, aki féli az örökkévalót, aki útjaiban jár! kezeid szerzeményét midőn eszed, boldog vagy és jó dolgod van. Feleséged akár a gyümölcstermő szőlőtő háza belsejében, gyermekeid akár az olajfacsemeték körülötte asztalodnak. Íme bizony így áldatik meg a férfi, aki féli az Örökkévalót! Áldjon meg téged az Örökkévaló Cionból és nézd Jeruzsálem jólétét élted minden napjaiban, és láss gyermekeket gyermekeidtól. Béke Izraelre!”

A díszes házasságlevél a zsidó múzeum elsőként megszerzett tárgya volt, melyet 1910-ben, pénzadományokból vásároltak.

34. Arapersely

A zsidó közösségekben alapvető érték az önkéntes jótékonyosság és a jótékony célú adomány, a cedaka. Az emancipáció előtti korszakban, a hátrányos jogi helyzetben lévő közösségekben a különféle jótékonyági egyletek biztosították a zsidó közösségek szegényebb, társadalmilag hátrányos helyzetű tagjainak ellátását. A kiterjedt szociális hálónak mindenki részese: aki megteheti adományokkal támogathatja a segítő egyletek munkáját, aki rászorult, az pedig ezek segítségével kerülhet olyan helyzetbe, hogy adományozhasson.

Az egyik legfontosabb parancsolat a „szaporodjál és sokasodjál”, ezért a házasságok elősegítése elsődleges fontosságú. A szegény lányok méltó kelengyéhez juttatása olyan magasabb célnak minősült már az ókorban is – a foglyok kiváltásához hasonlóan – amiért még a judaizmus legszentebbjét, tóratekeresztet is el szabad adni.

Magyarországon a 19. század közepén engedélyezték hivatalosan, hogy zsidók letelepedjenek és ingatlan bírhasanak a városokban. A modern nagyvárosi életforma kialakulása új társadalmi problémákat teremtett, melyekre a régi hagyományok adaptálásával új válaszok születtek.

Ekkoriban alakultak a zsidó nőegyletek, olyan helyzetek orvoslására, melyek szinte ismeretlenek voltak a tradicionális közösségekben. A nagyvárosokba fiatal emberek, fiatal családok költöztek, anélkül a népes családi háttér nélkül, ami a falusi vagy kisvárosi életben még jellemző volt. Ha ilyen viszonyok között egy nő egyedül maradt, magának kellett a megélhetését biztosítania, gyermekeit felnevelnie. A nőegyletek tevékenységi körét az ilyen gondok alakították: ekkoriban alakultak a zsidó leányárvaházak, az özvegy nők otthonai és a női foglalkoztató műhelyek.

A család és anyagi háttér nélküli lányokat a nőegylet adta férjhez, ők adták az önálló háztartás felállítását biztosító kelengyét is. Az anyagi alapok megteremtésében bárki szerepet vállalhatott, a adományok összege többnyire szerény volt, viszont szinte mindenki részt vehetett benne.

A budai zsidó nőegylet ezüst adománygyűjtő perselyét a felirata szerint a szegény arák kiházásítására gyűjtő perselynek használták.

35. hevra emléklap

A hevra kadisa halottak körüli szolgálatait mutatja be lépésről lépésre a gyöngyösi hevra kadisa 1800-ban készített emléklapja. A pergamen lap közepén a hevra kadisa elöljáróinak nevét megörökítő versike olvasható, körülötte pedig tizenkét kis képen a halál és a temetés képeit láthatjuk. A képeket a héber olvasási iránynak megfelelően jobbról balra kell követnünk, a jobb felső sarokból indulva, az óramutató járásával ellentétesen.

A felső három képen a betegség jeleneit láthatjuk: a megbetegedett ember ágyban fekszik, majd az orvos látogatása és a beteg felépülésének jelenei következnek.

A baloldali képsor legfelső képén újra ágyban fekvő beteget ábrázoltak, mellette a korszak jellegzetes zsidó viseletében álló férfiak: a hevra kadisa tagjai meglátogatják a beteget, és együtt imádkoznak, amint arra a jobboldali férfi kezében lévő imakönyv utal. Az alatta lévő képen a halál beköszöntét láthatjuk, amint arra a képaláírás is utal. A következő képen két kalapos férfialak a korabeli gyakorlatnak megfelelően a halottat leteszi a földre, majd a következő képen ábrázolt módon imádkoznak mellette. A lepellel letakart halott fejénél gyertya ég, mellette virraszt és imádkozik a szentegylet egy tagja. Az alsó középső képen a halott rituális mosdatása, a tahara jelentét láthatjuk: egy férfi áll a fejénél, egy a lábánál és egy köztük, és tiszta gyolcsokkal mossák a halott tetemét. Következik a fehér gyolcsból készült halotti ruhába öltöztetett halott koporsóba helyezése. A jobboldali képsoron az alsó képen láthatjuk, hogy a hevra kadisa tagjai vállukon viszik a halottat a temetőbe, előttük a szentegylet egyik tagja kezében perselyt tartva halad. Az utolsó két kép vizuális bizonyítéka egy régi, a 19. században megszűntetett temetkezési gyakorlatnak: a halottat kiemelik a koporsóból, és amint az utolsó képen látható, koporsó nélkül, pusztán a halotti ruhában helyezik a sírba. Ezt az ősi szokást a modernizálódó államok azon közegészségügyi rendszabályai szüntették meg, melyek előírták a koporsós temetést.

A kép közepén, a versek alatt a Messiás előhírnöke látható lóháton, s a kép jobb szélén pedig a messiás eljövedele utánra ígért feltámadás: a sírkövek mellett a földből halotti ruhában előbukkanó alakok.

Az emléklap gyűjteménybe kerülésének módja és ideje jelenleg nem ismert.

36. Persely

A sírhant alakú, szövegekkel és képekkel gazdagon díszített persely a Pesti Chevra Kadisa tulajdonában volt.

A Pesti Chevra Kadisát a hagyomány szerint 1788-ban alapították. Akkoriban Pest szabad királyi városa még egyáltalán nem engedélyezte zsidók megtelepedését a városban, de különleges engedélyekkel néhányuk mégis lakhatási engedélyt kapott a pesti külvárosban. Ők a Király utca elején álló hatalmas Orczy-házban lakhattak, ami az Orczy-bárok privát tulajdona volt, s ők adhattak bérbe a zsidóknak is lakásokat és üzleteket.

Temetkezési és jótékonyági egyletre már akkor is szükség volt, amikor szerevezett zsidó község létesítését nem engedélyezték a hatóságok, s amikor a pesti zsidók még az óbudai rabbi joghatósága alá tartoztak, és csak ideiglenes engedélyekkel lakhattak Pesten.

A temetkezések és a betegek, árvák és özvegyek minimális ellátásának biztosításához is sok pénzre volt szükség, melyet a közösség valamennyi tagjától begyűjtött jótékonyági adományokból, cedakából fedeztek. Az adományokat zárt perselyekben gyűjtötték, és a közösség jótékonyági elöljárói kezelték. Szokás volt ugyanakkor, hogy a gyászolók házában nyitott, tálkára emlékeztető perselyeket is elhelyeztek. Ezekbe mindenki betehette a cedaka összegét, és a gyászoló család annyit vehetett ki belőle, amennyire szüksége volt. A gyászidőszakban nem számolták meg, a segítség így valóban az ősi zsidó elveknek megfelelően szinte láthatatlan maradt, nem lehetett tudni sem azt, hogy ki mennyit tett bele, sem pedig azt, hogy mennyit vettek ki belőle. A végén a maradékot betették a zárt hevraperselybe.

A sírhant alakú perselyt a bedobónylás alatti feliratok szerint a Pesti Chevra Kadisa elöljárói, Mose Léb Jidelsz, Jozsef Gilogi, Eizik Fecil és Avram Pollák készítették 1803-ban Trautzl Tamás pesti ötvösmesterrel.

Az előlapon még két bibliai mondat olvasható: a példabeszédek könyvéből „A jótékonykodás megment a haláltól”⁴ (Példabeszédek 10:2) és a „Jöjjön a megváltó hamarosan, törölje el a halált örökre.” Mondat Ézsaiás könyvéből.⁵

Az előlapon a bibliai mondatok között a temetőbe igyekvő hevra tagok láthatóak, amint vállukra helyezett saroglyán viszik a halottat. A tizennyolcadik század végének jellegzetes viseletébe öltözött szakállas–kalapos férfiak menetét vezető alak kezében cedaka–persely van, hogy a temetés során újabb adományokat gyűjthessen.

A sírhant alakú persely oldalain a halottmosdatás és virrasztás bekarcolt jelenetei láthatóak.

A persely akkor került a múzeum gyűjteményébe, amikor a harmincas években a hatalmas és tekintélyes Pesti Chevra Kadisa valamennyi szertartási tárgyát a múzeumban helyezte el tulajdonjogának fenntartásával, letétként.

⁴ Példabeszédek 10:2

⁵ Ézs. 25:8

37. Hevrakönyv

A 18. században kiépülő magyarországi zsidó közösségek mellett számtalan intézmény működött. Legelterjedtebbek a Chevra Kadisák voltak, amelyek elsődleges feladata a halottak rituális eltemetése és a temetők fenntartása volt, de általában egyéb jótékonyági intézményeket is fenntartottak. A zsidó hagyomány szerint a halottak körüli szolgálat számít a legnagyobb jócselekedetnek, hiszen a jótevő nem várhat viszonzást tetteért. Chevra-tagnak lenni komoly anyagi áldozatokkal is járó megtiszteltetés volt. Teljes jogú taggá csak többéves próbaidő után, azok válhattak, akik jámbor vallásosságukat és áldozatkészségüket egyaránt bizonyították. A hevra kadisa feladatait a vallásjog szabályozza, de az egyesületi alapszabályokban általában a helyi gyakorlathoz igazított változatokkal találkozunk. Közösségenként eltérőek lehetnek a fizetendő díjak, a hevra kadisa tagjait megillető zsinagógai tisztségek, néhány helyi emléknap és szokás. A tradicionális felfogás szerint a helyi szokások, minhangok vallástörvényi erővel bírtak. (Minhag Israel din Tora)

A hevra kadisák a helyi alapszabályokat (taqqanot), a tagok névlistáit és a könyvelést általában díszesen kimunkált jegyzőkönyvben, görög eredetű héber szóval: pinkaszban vezették. A nagykanizsai hevra kadisa 1769 és 1793 között vezetett jegyzőkönyvébe ezek mellett bemásolták a halottak eltakarításával foglalkozó kortárs művek egy részét is. A széfer hasszidim című mű pokolról szóló traktátusának szövegét tíz, a halott körüli szolgálatokat és a bűnös lélek megtisztulását ábrázoló figurális ábrázolás egészíti ki. A rajzok élethűen ábrázolják a tizennyolcadik század végének magyarországi zsidó viseletét csakúgy, mint a kortárs elképzeléseket a pokolról, az angyalokról, vagy akár a tisztító tűzről. A figurális jelenetek mellett a kötet mind a kétszázkilencvenkilenc lapjának széle gazdagon díszített. Az illusztrációkat a kaboldi Jicchak Eizik készítette, akinek több nyugat–magyarországi illusztrált kötete ismert. A kötet a nagykanizsai hitközség egyéb tárgyaival együtt 1949-ben, letétként kerültek a gyűjteménybe.

38. Becalél plakett

A politikai cionizmus gondolatával párhuzamosan a zsidó nemzeti gondolat a kulturális élet területén is megjelent. Ekkoriban indult a héber nyelvújító mozgalom, melynek eredményeképpen az évszázadokon keresztül a szakrális szférába visszahúzódó héber nyelv újra beszélt nyelvvé vált. A nemzeti művészeti megteremtésének kísérlete egybeesett az európai szecessziós mozgalmakkal, és elméleti és stíluskérdésekben is nagy hatást gyakorolt rá. A cionista nemzeti művészet kialakítására egy fiatal bevándorló művészekből álló csoport 1906-ban Jeruzsálemben létrehozta a Becalél Művészeti Akadémiát. Az intézet nevét Becalélról, a salamoni szentély építőmesteréről kapta, aki a zsidó művészet első alakja volt, s aki amellet, hogy a kellő mesterségbeli tudása volt, istentől eredő elhivatottsággal is rendelkezett.

A Becalél Akadémia megálmodója, szellemi és művészeti vezetője egy bolgár–zsidó szobrász, Boris Schatz volt. Az ő elképzelései szerint alakították ki a részlegeket, melyekben egy-egy kézműves iparág oktatása folyt. Követendő szempont volt, hogy a termékek nyersanyaga helybeli, Izraeli anyag legyen és lehessen háziipari körülmények között is művelni. A Becalélon a szecessziós összművészet (Gesamtkunstwerk) jegyében az új zsidó életforma minden szükséges tárgyát igyekeztek művészi kivitelben megtervezni és előállítani. Az előállított termékek jelentős része hétköznapi használati tárgy volt: szőnyegek, bútorok és edények, a többi pedig dísz tárgy. A tárgyak stílusának kialakításánál a cionista eszmények által diktált stílári elemeket használták. Ezek kialakításához gyűjtötték a tradicionális zsidó kézműves termékeket, és azok mintakincsét aktualizálva és új elemekkel bővítve alakították ki a jellegzetes, szecessziós Becalél stílust. Mintakincsükben elsősorban a héber betűk és az izraeli növények, állatok, tájképek részletei domináltak. Theodor Herzlnek, a modern politikai cionizmus megálmodójának profilja korai halála után nagyon hamar ikonikus szimbólumává vált a tárgyaknak.

Herzl emléklakettjét a Becalél vezető művésze, Boris Schatz készítette el bronzból.

A budapesti Zsidó Múzeum 1936-ban felvette a kapcsolatot a Becalél Akadémiával, ami igazi szellemi áttörésnek számított, hiszen a magyarországi zsidó közösség hagyományosan anticionista volt. A Herzl plakettet 1936-ban, műtárgycserével szerezte meg gyűjteménye számára a Magyar Zsidó Múzeum.

39. Mendel érem

A Mendel prefektus portréjával díszített bronz plakettet 1935-ben készítette a Zsidó Múzeum az izraelita Országos Gyűlés tiszteletére.

Mendel Jakab 1493 és 1522 között volt zsidó prefektus, gyakorlatilag a magyarországi zsidó közösség vezetője. A prefektus tisztségét Mátyás király vezette be a zsidó közösség és a királyság közötti kapcsolattartás céljára, de a prefektusnak széleskörű jogai voltak a közösségen belül is. A tisztségre a zsidó közösség egy tagját nevezték ki, ellentétben a korábbi gyakorlattal, amikor a zsidók jogi képviselője egy keresztény főúr feladata volt. Mendel Jakab okleveleit saját, címerével és arcképével díszített pecsétjével hitelesítette, ami egyedülálló volt a korabeli európai gyakorlatban. A zsidó múzeum az 1930-as években másolatot szerzett a kassai levéltárban lévő, eredeti pecséttel ellátott Mendel oklevélről.

A pecsétrajz alapján készült 1935-ben, az Országos Gyűlés alkalmából a plakett. Előlapján Jakab Mendel héber betűs névmonogramja és címere látható magyar nyelvű körirattal, hátlapján pedig a pecsétrajza alapján hitelesnek tekintett portréja héber nyelvű köriratban. A felirat magyarul és héberül is: Izraelita Országos Gyűlés emlékére, Magyar Zsidó Múzeum, 1935.

A gyűlésen egyebek mellett a központi zsidó vezetés kérdéseit kívánták megtárgyalni. A neológ közösségek országos szervezete 1868-ban állt fel a Zsidó Kongresszus alkalmával, melyről az ortodox képviselők kivonultak, és amely végül a magyarországi zsidó közösség szervezeti szakadásához vezetett. A Zsidó Múzeum 1935-ben a Mendelek szerepének hangsúlyozásával történelmi legitimitást próbált adni a központi vezetésnek.

A plakettet a mindössze huszonnégy éves, tehetséges fiatal ötvös, Örkényi Strasser István készítette. A plakettből több példány készült, egyes példányai a múzeumban megvásárolhatóak voltak, s ellenértékük a gyűjteményt gazdagította.

Örkényi Strasser Istvánt 1944. október 11-én munkaszolgálatosként vésztette életét, amikor egységét német katonák Kiskunhalas mellett lemészárolták.